

Vrouwen, gekozen in Nederlandse gemeenteraden, ná de invoering van het algemeen kiesrecht

De vrouwen van 1923

Honderd jaar algemeen kiesrecht in Nederland was een mijlpaal, maar wat gebeurde er daarna? Dit artikel werpt, op basis van diepgaand bronnenonderzoek, licht op de effecten van het actief vrouwenkiesrecht op de samenstelling van de gemeenteraden. Voor het eerst krijgen we een beeld van de vrouwen die in 1923 zitting namen in de gemeenteraden in het hele land. Dat leidt tot een verrassende conclusie over de partij die het meest van het nieuwe stelsel profiteerde.

/ Margit van der Steen /

Waar Suze Groeneweg nog wel enige bekendheid geniet, bleven andere vrouwelijke pioniers in de gemeenteraden en in de Provinciale Staten na de invoering van het algemeen kiesrecht anoniem. Wie waren deze vrouwen eigenlijk? Die vraag stond aan de basis van mijn onderzoek naar de eerste vrouwen in de lokale politiek (1919-1927). Eerder publiceerde ik over de vrouwen die in 1919 door mannen werden gekozen,¹ hier sta ik stil bij de vraag wat er gebeurde nadat vrouwen voor het eerst naar de stembus gingen.² De verwachtingen van de Nederlandsche Vereeniging van Staatsburgeressen waren in ieder geval hoog gespannen. Na de gemeenteraadsverkiezingen in 1923, “dàn zullen de vrouwen er dus anders voorstaan”.³

In de historiografie is tot nog toe weinig aandacht geweest voor de effecten van de toekenning van het vrouwenkiesrecht. Daarbij lag de focus altijd sterk op het parlement. Het provinciale of lokale niveau kwam niet aan bod, net zoals alles wat buiten het Europese deel van het Koninkrijk der Nederlanden gebeurde. In dit artikel wil ik recht doen aan het lokale niveau in het Europese deel van het Koninkrijk door oog te hebben voor geschiedenissen op stads- en dorpsniveau, voor de *history from below*. Daarom staan in deze bijdrage vrouwelijke gemeenteraadsleden in de periode 1923-1927 centraal.

Allereerst onderzoek ik hoeveel vrouwen er in 1923 eigenlijk in de gemeenteraad kwamen en hoe zich dit verhield tot de vorige periode toen alleen mannen mochten stemmen. Werden er nu meer vrouwen gekozen? Verder ga ik in op de politieke affiliatie van de pioniers. Waren er politieke partijen oververtegenwoordigd? En zijn er opmerkelijke verschillen in vergelijking met de vorige periode? Ten derde analyseer ik de burgerlijke staat van de gemeenteraadsleden. Waren het vooral ongehuwde vrouwen die vertegenwoordigende functies gingen vervullen? Dit was te verwachten omdat het

verzet tegen vrouwen in de politiek zich sterk richtte op gehuwde vrouwen omdat hun plaats in het gezin zou zijn. Ook komt de geografische spreiding aan bod. Waren er regio's of plaatsen waar relatief veel vrouwen in de raad kwamen? Als laatste ga ik kort in op de vraag in hoeverre de lokale politiek een springplank vormde voor deelname aan de provinciale dan wel de landelijke politiek.

De periode 1923-1927 wordt in de historiografie en in het algemeen spraakgebruik als een dieptepunt tussen twee feministische golven beschouwd. Maar wat er in die periode gebeurde, bleef onderbelicht. Inmiddels weten we dat vrouwelijke parlementariërs hun macht in het interbellum, met wisselend succes, inzetten voor de behartiging van de belangen >>

Affiche van de Katholieke Partij voor de Tweede Kamerverkiezingen in 1922, toen vrouwen voor het eerst naar de stembus mochten.

Bron: Documentatiecentrum Nederlandse Politieke Partijen Groningen

van hun seksegenoten.⁴ Ook lokaal beleid had invloed op de levens van meisjes en vrouwen. Gemeenten hielden zich bezig met zaken als de uitbreiding van onderwijsmogelijkheden voor meisjes, betere gezondheidszorg voor kraamvrouwen, huisvesting en woningbouw. Dit laatste raakte huisvrouwen – de meeste volwassen vrouwen waren huisvrouw – direct. Uit een evaluatie na de Tweede Wereldoorlog bleek dat vrouwelijke gemeenteraadsleden daadwerkelijk een verschil maakten door zich in te zetten voor zaken die hun seksegenoten direct aangingen.⁵ Met mijn onderzoek zet ik deze vrouwen op lokaal niveau voor het eerst in de schijnwerpers.

Historiografie

De wetenschappelijke belangstelling voor vrouwen in de moderne politiek was tot voor kort niet overweldigend te noemen en aandacht voor lokale politici ontbrak vrijwel geheel.⁶ In Nederland kwam door de herdenking van honderd jaar vrouwenkiesrecht in 2019 langzaam maar zeker een gestage stroom publicaties op gang, waar het voorliggende onderzoek ook toe behoort.⁷

Lange tijd hadden historici en bestuurskundigen weinig aandacht voor de strijd voor het vrouwenkiesrecht. Zij reproduceerden het beeld dat vrouwen dit als het ware in de schoot was geworpen.⁸ Hoogleraar moderne geschiedenis Mineke Bosch liet recentelijk echter overtuigend zien dat een wijdvertakt netwerk van lokale en landelijke verenigingen tientallen jaren strijd leverde.⁹ Ook de jaren direct na het verkrijgen van het kiesrecht komen er meestal wat bekaaid van af in de geschiedschrijving. Het in 1948 verschenen *Van moeder op dochter*, onder redactie van Willemijn Posthumus van der Goot, is een algemeen overzichtswerk. Jacqueline Schokking maakte in haar proefschrift uit 1958 een overzicht van vrouwen in de Nederlandse politiek in met name de naoorlogse periode. Enkele decennia later keek politicoloog Hella van de Velde naar de integratie van vrouwen in de politieke partijen in de periode 1919-1990.¹⁰ Over de positie

van vrouwen binnen diverse politieke stromingen verscheen eveneens onderzoek¹¹ en van meer recente datum zijn wetenschappelijke biografieën van vrouwen die doorbraken in de landelijke politiek zoals Corry Tendeloo, Hilda Verwey-Jonker en Marga Klompé. Biografisch materiaal over deze en andere vrouwelijke politici is digitaal beschikbaar gekomen en is te vinden in de publicaties van Els Kloek.¹²

Politicoloog Monique Leyenaar wijdde diverse studies aan de geschiedenis van de representatie van vrouwen in de politiek. Relevant voor mijn onderzoek is haar kwalificatie van verschillende generaties vrouwelijke politici. De vrouwen die hier centraal staan, horen tot de pioniers. Zij bestempelde hen als huisvrouwenpolitici, omdat ze zich vooral zouden richten op thema's die het huishouden aangingen. Leyenaar keek ook naar kiezers en hun stemgedrag. Zij kwam tot de opmerkelijke conclusie, dat over de langere termijn bezien, relevant onderscheid tussen stemgedrag van mannen en vrouwen niet aantoonbaar was.¹³

Omdat de aandacht vooral uitging naar de landelijke politiek, ontbrak systematisch historisch onderzoek naar vrouwen in gemeenteraden. Historici hadden niet zo veel belangstelling voor de geschiedenis van lokale politiek.¹⁴ Wel beschikken we over (omvangrijke) levensbeschrijvingen van vooral socialistische wethouders en burgemeesters.¹⁵ Jan de Roos schreef over socialistische lokale pioniers en publiceerde korte teksten over een aantal opmerkelijke vrouwen in de lokale politiek. Uit zijn levensbeschrijvingen bleek dat deze vrouwen over moed beschikten en veel weerstand moesten overwinnen.¹⁶ Dat is ook het beeld dat oprees uit de portretten die historicus en journalist Paul van der Steen optekende van de eerste vrouwelijke wethouders, minister, burgemeester, commissaris van de koning en het Eerste en Tweede Kamerlid. Zij werden beschimpt, niet serieus genomen en mannen zagen hen niet zelden graag mislukken. Er was veel weerstand tegen vrouwelijke politici, vooral in confessionele kringen. Iets daarvan wordt zichtbaar in de beledigende benaming 'rode kakelkip' voor gemeenteraadslid en senator Carrie Pothuis-Smit.¹⁷

Het bronnenonderzoek

Dat de eerste vrouwen in de gemeenteraden niet eerder systematisch zijn onderzocht, heeft niet alleen te maken met een gebrek aan belangstelling, maar ook met de toegankelijkheid van bronnen. De voorliggende studie kon nu worden uitgevoerd omdat belangrijke bronnen sinds kort digitaal beschikbaar en doorzoekbaar zijn. Cruciaal was het gedigitaliseerde kranten- en tijdschriftenbestand Delfher.¹⁸ Uitslagen van gemeenteraadsverkiezingen waren nieuws en kranten schreven over de entree van vrouwen in het lokale bestuur. Tijdschriften van organisaties die zich hadden ingezet voor het vrouwenkiesrecht noteerden de resultaten van de verkiezingen. Het gedetailleerde en uitgebreide onderzoek in kranten en tijdschriften is aangevuld met onderzoek in het archief van Atria, kennisinstituut voor emancipatie en vrouwengeschiedenis,¹⁹ literatuuronderzoek,²⁰ en onderzoek in gedigitaliseerde bestanden op websites van lokale en plaatselijke overheden en historische verenigingen,²¹ websites over politiek,²² vrouwenorganisaties,²³ Joods Nederland,²⁴ websites met ge-

Maria Elisabeth Bes (1882-1938)

Bron: wikimedia commons

nealogische informatie²⁵ evenals websites van begraafplaatsen²⁶ en overige sites.²⁷ Dit alles tezamen leverde gegevens op over de 197 vrouwen die in de periode 1919-1927 in de gemeenteraden zaten. Ik ga ervan uit dat dit een vrij compleet beeld geeft.

In de eerste fase van het onderzoek zijn de namen van vrouwelijke gemeenteraadsleden verzameld met de plaats waar zij in de raad kwamen. Vervolgens is gezocht naar aanvullende biografische informatie in de literatuur of in andere (gedigitaliseerde) bestanden. Over een enkeling was niet meer te vinden dan de naam en de plaats waar ze gekozen was. In vrijwel alle gevallen was de politieke affiliatie te achterhalen. Een belangrijk biografisch kenmerk, de burgerlijke staat, bleek uit de naam en de aanspreektitel van de kandidaten. Een dubbele naam duidde op het feit dat een vrouw gehuwd was. Voor ongetrouwde vrouwen werd bovendien soms het nu in onbruik geraakte 'mej.' als aanspreektitel gebruikt. Bronnen vermeldden soms hoeveel kinderen de zojuist gekozen had, een heel enkele keer werd een beroepsaanduiding gebruikt.²⁸ Via aanvullend biografisch onderzoek kon ook worden achterhaald of politici meerdere functies vervulden of gingen vervullen.

Aantallen vrouwen

Op 15 mei 1920 bracht Elise Spauwen-Schrijnemakers haar stem uit in Gronsveld. Vanwege een gemeentelijke grenscorrectie waren hier nieuwe verkiezingen uitgeschreven.²⁹ In andere gemeenten moesten vrouwen wachten tot 1922 tot ze voor het eerst konden stemmen, namelijk bij de Tweede Kamerverkiezingen. In mei 1923 volgde de gang naar de stembus voor de lokale verkiezingen. Stemmen was op dat moment verplicht. Met de grondwetswijzigingen van 1917 was namelijk ook een opkomstplicht ingesteld. Wie niet ging stemmen kon een boete krijgen of in een uitzonderlijk geval zelfs een gevangenisstraf. Deze opkomstplicht werd in 1970 afgeschaft.³⁰

Wat vrouwelijke kiezers bewoog om voor een bepaalde partij of kandidaat te kiezen is bijna niet meer te achterhalen bij gebrek aan bronnenmateriaal. Pas sinds de jaren zeventig vinden systematische kiezersonderzoeken plaats.³¹ Wel bekend is het effect van het feit dat nu ook vrouwen naar de stembus gingen. In de periode 1923-1927 kwamen in ieder geval 142 vrouwen in de raad, van wie er twee vrijwel onmiddellijk hun zetel ter beschikking stelden.³² In de voorafgaande periode waren er nog 97 gekozen. Hierbij moet worden opgemerkt dat vrijwel alle vrouwen de hele periode in de raad zaten, maar dat sommigen later in- of eerder uitstroonden. Geconcludeerd kan worden dat er dus aanzienlijk meer vrouwen in de gemeenteraad kwamen na de toekenning van het algemeen kiesrecht.

Voor deze toename zijn meerdere verklaringen te bedenken. Er kunnen zich meer vrouwen kandidaat hebben gesteld, politieke partijen kunnen campagne voor hen hebben gevoerd en meer vrouwen hoog op hun lijsten hebben geplaatst om de nieuwe kiezers aan te spreken.³³ Om hier met zekerheid uitspraken over te doen is meer systematisch onderzoek nodig op lokaal niveau. Uit een studie over Deventer

Bron: Regionaal Historisch Centrum voor Limburg-fotocollectie GAM

Stembureau 13 in Maastricht in 1920. Hier mochten vrouwen voor het eerst stemmen voor de gemeenteraad.

bijvoorbeeld bleek dat in 1919 zich slechts vier vrouwen kandidaat stelden van wie er uiteindelijk twee in de raad kwamen. Degene die in 1919 meer stemmen kreeg dan de andere drie bij elkaar, Cor van der Meer van Kuffeler, kwam niet in de raad omdat haar partij Gemeentebelang niet genoeg zetels kreeg. Bij de volgende verkiezingen stelden zich maar liefst elf vrouwen kandidaat, van wie er ook twee in de gemeenteraad kwamen.³⁴

Wel is antwoord te geven op de vraag hoeveel van de 142 vrouwen nieuwkomers waren. Bijna de helft van de 97 vrouwen die in de eerste periode in de raad kwamen, werden herkozen, 42 in totaal. Dat is een aanwijzing dat deze pioniers wat in hun mars hadden, politieke ambities toonden, zich goed staande wisten te houden in de raad en voldoende steun bij een achterban wisten te verwerven. Uit het biografisch onderzoek bleek ook dat die eerste vrouwen vaak capabele en markante personen waren die over de nodige kwaliteiten beschikten. Na de oorlog werd in een terugblik op de betekenis van het vrouwenkiesrecht gezegd: "Over het algemeen is het peil van de vertegenwoordigende lichamen door de intrede van de vrouw gestegen en zijn de debatten verrijkt door de wisselwerking, die mogelijk was. Bepaalde onderwerpen, die vroeger verdrongen waren, zoals kinderopvang, huwelijksrecht en sociale positie van de vrouw en meisje zijn meer tot hun recht gekomen."³⁵

Die 97 vrouwen die in de eerste periode in de raad zaten, vormden bijna één procent van het totaal aantal gemeenteraadsleden. Dat was net zoveel als het percentage vrouwelijke Tweede Kamerleden in 1918. Ervan uitgaande dat het aantal gemeenten in 1923 niet was toegenomen, was het percentage vrouwelijke gemeenteraadsleden toen nog geen twee procent. In aantallen was er dus wel sprake van een aanzienlijke stijging, maar op het gehele bestand van gemeenteraadsleden was de toename klein. De verkiezingen voor de Tweede Kamer lieten een ander beeld zien. In 1922 kwamen >>

Bron: derdekamer.nl

Carry Pothuis-Smit (1872-1951)

maar liefst zeven vrouwen in het parlement. In de Eerste Kamer bleef het aantal vrouwelijke Kamerleden voor de oorlog steken op een. Liesbeth Ribbius Peletier volgde Carry Pothuis-Smit in 1937 op.³⁶

Politieke partijen

In 1923 was het grootste deel van het politieke speelveld over de zuilen verdeeld. In de strijd voor het vrouwenkiesrecht hadden de liberalen en vrijzinnig democraten het voortouw genomen. De sociaaldemocraten lieten zich ook wel als voorstander gelden, maar waren terughoudender. Confessionelen waren lange tijd uitgesproken tegenstanders. Vrouwen hoorden thuis in het gezin en niet in de politiek. Zelfs een gang naar de stembus zou al te belastend zijn voor een 'huismoeder', laat staan dat zij politieke functies gingen vervullen.³⁷

Wat gebeurde er met de verdeling van de Kamerzetels over deze partijen nadat vrouwen in 1922 voor het eerst mochten stemmen? De liberalen verloren. Weliswaar bleef de Vrijzinnig Democratisch Bond met vijf (van de honderd) zetels vertegenwoordigd, de Vrijheidsbond ging van vijftien naar tien zetels. De sociaaldemocraten verloren twee zetels en kwamen nu uit op twintig. De confessionele partijen daarentegen, die zich zo hadden verzet tegen het vrouwenkiesrecht, boekten winst.³⁸ Of zich een vergelijkbare uitslag heeft voorgedaan op lokaal niveau, is niet te zeggen. Wel zijn gegevens beschikbaar over de politieke affiliatie van de vrouwen die in 1923 werden gekozen. Eerder is er al op gewezen dat er in 1923 meer vrouwen in de raad kwamen. Maar voor welke partijen?

Van 141 van de 142 vrouwelijke gemeenteraadsleden (periode 1923-1927) is de partij te achterhalen. Veruit de meeste vrouwen kwamen via de grote, landelijke partijen in de raad.

De sociaaldemocraten waren hiervan met afstand het meest succesvol: zij leverden zestig van de 142 vrouwen (42%). De communisten kwamen met slechts één vrouw in de raad. Ook de katholieken scoorden goed met 25 vrouwen (18%) die via lijsten van de Algemeene Bond van R.K. Kiesverenigingen een zetel innamen. De orthodox protestanten van de Anti-Revolutionaire Partij telden geen enkele vrouwelijke kandidaat omdat deze partij principieel tegen vrouwelijke politici was. De 34 (24%) liberale en vrijzinnig-democratische vrouwelijke gemeenteraadsleden waren verdeeld over verschillende partijen, met name de Vrijzinnig-Democratische Bond en de Liberale Staatspartij oftewel de Vrijheidsbond. Zeven vrouwen van de protestantse christelijk-historischen, de CHU, betraden eveneens de lokale politiek. Deze cijfers laten zien dat de politieke partijen die voorstander waren van het vrouwenkiesrecht, twee derde van het totale aantal vrouwelijke gemeenteraadsleden leverden. Maar de voormalige tegenstanders deden het ook niet slecht met 32 vrouwen, bijna een kwart van het totale aantal vrouwelijke gemeenteraadsleden.

Op lokaal niveau deden naast afgevaardigden van landelijke lijsten ook vertegenwoordigers van plaatselijke partijen mee. Zij waren goed voor in totaal twaalf zetels (8%) voor vrouwen. In Limburg bijvoorbeeld speelden politieke families met eigen lokale lijsten een rol van betekenis.³⁹ Zo kwamen in Meerssen, Munstergeleen, Roermond en Slenaken vrouwen in de raad dankzij lokale lijsten. In Slenaken bijvoorbeeld waren er twee groepen waaruit gekozen kon worden: Lijst 1 en Lijst 2. Voor Lijst 1 kwam mevrouw M.H.R. van de Gaar-Schijns in deze kleine gemeente in de raad. Ook de 62-jarige Stiena Ruypers-Erens uit het Limburgse Valkenburg ging in 1919 de verkiezingen in met een eigen lijst. Landelijke politieke partijen speelden nauwelijks een rol van betekenis in Valkenburg. Ruypers-Erens stond op nummer één, haar echtgenoot op nummer twee. Zij kwam uit een politieke familie: zowel haar vader als haar echtgenoot waren eerder raadslid geweest, haar broer was burgemeester van Valkenburg en buurgemeente Houthem geweest. Niet alleen kwam ze in de raad, ze werd ook meteen gekozen als wethouder en behoorde daarmee – samen met de liberale Willy Hofman-Poot uit Oostzaan – tot de eerste twee vrouwelijke wethouders van het land. Als oudste wethouder was Ruypers-Erens tevens de eerste vrouwelijke locoburgemeester in Nederland. Hoewel dat formeel niet mocht – het ambt was op dat moment alleen voorbehouden aan mannen – zou ze net als haar collega af en toe de ambtsketen dragen. In 1923 stelde Ruypers-Erens zich opnieuw kandidaat voor de raad, dit keer via de lijst van de Rooms-Katholieke Kiesvereniging. Nu belandde ze in de oppositie. Vier jaar later besloot ze zich weer te kandideren, maar opnieuw als onafhankelijke kandidaat. Ze sleepte maar liefst bijna een vijfde van alle stemmen in de wacht en men koos haar nogmaals tot wethouder.⁴⁰

Was er veel veranderd in de partijpolitieke samenstelling van het bestand aan vrouwelijke gemeenteraadsleden nu vrouwen ook mochten stemmen? In 1919 werden negentien vrouwen (20%) gekozen namens liberale partijen. In 1923 was dat iets meer. Weliswaar hadden ook de sociaaldemocraten meer vrouwen in de raden gekregen, maar procentueel ge-

Bron: wikimedia commons

Gesina Bähler-Boerma (1874-1953), ca. 1921

zien nam hun aandeel af van 57 procent naar 42 procent. De katholieken, die in 1919 nog met negen vrouwen in de gemeenteraden waren vertegenwoordigd, zagen bijna een verdrievoudiging van dat aantal. De CHU, met eerst niet meer dan één vrouw in Amsterdam, kwam nu met zeven vrouwen in de raden. Kortom, het percentage vrouwelijke gemeenteraadsleden bij de liberalen, de vrijzinnig-democraten en de sociaaldemocraten was afgenomen terwijl het bij de confessionelen was toegenomen. Gelet op de weerstand tegen vrouwelijke politici in confessionele kring is dat opmerkelijk.

Burgerlijke status

In het Interbellum was burgerlijke staat bij uitstek een factor die de mogelijkheden van vrouwen om zich in het publieke domein te bewegen beïnvloedde. Volgens de geldende normen hoorden vrouwen te trouwen met een man, kinderen te krijgen en de zorg voor het huishouden te dragen, al dan niet met personeel. Een kleine minderheid bleef ongehuwd. Vrouwen hoorden niet thuis in de politiek en moeders al helemaal niet. Gehuwde vrouwen waren daarenboven handelingsonbekwaam. Bezoldigde arbeid van gehuwde vrouwen werd steeds meer aan banden gelegd, tot aan beroepsverboden aan toe.

Vanuit die wetenschap viel te verwachten dat de meeste vrouwelijke gemeenteraadsleden ongehuwd zouden zijn. Maar dit bleek allesbehalve het geval. Ongeveer tachtig procent van de vrouwelijke gemeenteraadsvrouwen was getrouwd! Deze vrouwen overschreden de gangbare normen en waarden evenals juridische beperkingen waar zij mee te maken hadden. Ze mochten nog geen eigen bankrekening openen, maar namen wel beslissingen over de financiën van de

gemeente. Zij waren hun echtgenoot gehoorzaamheid verschuldigd, maar konden wel besluiten over de lokale gemeenschap. Dit hoge aandeel getrouwde vrouwen week niet af van de resultaten uit 1919. Ook toen was eveneens ongeveer tachtig procent van de gekozen vrouwelijke gemeenteraadsleden gehuwd. Vaak hadden ze nog (kleine) kinderen.

Gekeken naar de politieke partij waarvoor de gehuwde vrouwen in 1923 werden gekandideerd, deed zich wel iets opvallends voor. Van de katholieke vrouwelijke gemeenteraadsleden was de helft ongehuwd. Daarmee weken zij duidelijk af van het gemiddelde. Maar van de zeven vrouwen die voor de CHU in de gemeenteraden kwamen, waren er vijf wél getrouwd. Het Arnhemse CHU-gemeenteraadslid mejuffrouw G.J. Vleeming, die als wijkverpleegkundige haar brood verdiende, was ongehuwd, evenals de Amsterdamse Frida Katz.⁴¹

Geografische spreiding

In alle delen van het land waren vrouwen in gemeenteraden vertegenwoordigd, van Slenaken in het uiterste zuiden tot het Groningse Ulrum. In Almelo werd Adri Leendertz-Ladenius, die ook in de Provinciale Staten kwam, in 1923 herkozen. In Middelburg kwamen drie vrouwen in de raad, zoals de arts en moeder van drie kinderen Rachel Weijl-Snuif voor de Vrijzinnig Democratische Bond. In het kleine Gennep zat de voormalige dienstbode en moeder van een kind, Johanna Hendriks-Buiteman, twee termijnen in de raad.

Verhoudingsgewijs spanden Zuid- en Noord-Holland wel de kroon, met name dankzij de sterke vertegenwoordiging van de SDAP-vrouwen. In Amsterdam bijvoorbeeld namen in de periode 1919-1923 acht vrouwen de hele of een gedeelte van de raadsperiode deel aan het gemeenteraadswerk, in de periode 1923-1927 waren dat er zeven. De sociaaldemocratische Liede Eisenloeffel-Tilanus, Carry Pothuis-Smit, de katholieke Nathalie Crielaerts, de CHU-voorzitter Frida Katz, de liberale Alida Margaretha Koek-Mulder en de communistische Henderika van Zelm-van den Berg werden allen in Amsterdam in 1923 herkozen. Dit zestal werd aangevuld met A. van Blitz-Bonn van de SDAP. In Delft traden in 1923 vier vrouwen toe tot de raad: Maria Elisabeth Bes van de Vrijzinnig Democratische Bond, Johanna Elisabeth Lems-Valkenburg namens de CHU, Toos Post namens de katholieken en tot slot de liberale Charlotte Amalia Magdalene van der Mandele-Stein. Haarlem telde maar liefst zes vrouwelijke raadsleden in 1923: twee namens de Vrijheidsbond en de SDAP, een namens de CHU en een namens de katholieken.

Springplank

Voor een aantal vrouwen bleef het niet bij een zetel in de raad. Zij maakten carrière in de lokale politiek of kwamen in de provinciale of zelfs landelijke politiek terecht. Al in 1919 werden twee vrouwen wethouder. Ook in de daaropvolgende periode schoven enkele vrouwelijke raadsleden door naar het wethouderschap zoals Gesina Bähler-Boerma (SDAP) in Eelde. Zij was getrouwd met een predikant en stichtte het eerste dorps huis in Nederland. Tot 1929 bleef zij wethouder. Andere voorbeelden waren Eiske ten Bos-Harkema (SDAP) >>

uit Gasselte en de eerste katholieke vrouwelijke wethouder, Annette Pastoors in Heino.

In onder meer Groningen en Almelo wisten vrouwelijke gemeenteraadsleden door te dringen tot de Provinciale Staten. Maar ook gingen ze landelijk opereren. De Amsterdamse Carry Pothuis-Smit trad als eerste vrouw toe tot de Eerste Kamer en Frida Katz kwam in 1922 voor de CHU in de Tweede Kamer. Marie Itallie-van Embden (Vrijzinnig Democratische Bond) zat in Leiden in de gemeenteraad, kwam daarna gedurende een jaar in de Provinciale Staten terecht en vertegenwoordigde vervolgens van 1928-1933 de Vrijzinnig Democratische Bond in de Tweede Kamer. De sociaaldemocratische Suze Groeneweg spande de kroon. Zij was vrijwel tegelijkertijd gekozen in vertegenwoordigende functies in het parlement, de Provinciale Staten van Zuid-Holland én de Rotterdamse gemeenteraad en dat alles gedurende bijna twee decennia. Het Kamerlidmaatschap duurde van 1918 tot 1937, het lidmaatschap van de Provinciale Staten een jaar minder en alleen de gemeenteraad deed ze twaalf jaar.⁴² Meer systematisch onderzoek naar de manier waarop de gemeenteraad heeft gewerkt als springplank in politieke carrières, is wenselijk.

Tot slot

Wat het verkrijgen van het actieve kiesrecht voor vrouwen zelf heeft betekend, is bijna niet meer te achterhalen. Wel zijn andere conclusies te trekken over betekenis van de toekenning van het actieve vrouwenkiesrecht voor de lokale verkiezingen. Dankzij uitgebreid bronnenonderzoek komen we meer te weten over de vrouwen die in 1923 in de raad kwamen. Na de toekenning van het actieve vrouwenkiesrecht nam het aantal vrouwelijke gemeenteraadsleden flink toe: in de periode 1923-1927 werden 142 vrouwen gekozen tegen 97 in de periode 1919-1923. Ondanks deze toename bleef het aandeel vrouwen op het totale aantal gemeenteraadsleden zeer beperkt, nog geen twee procent in 1923. Ongeveer de helft van de vrouwen die de eerste keer in de raad kwamen werd herkozen. Dit zou een indicatie kunnen zijn van het feit dat ze het goed hadden gedaan en een achterban hadden opgebouwd.

De verdeling van de zetels over de partijen laat een oververtegenwoordiging van de sociaaldemocraten zien. De SDAP kwam met zestig vrouwen in de raad. Opvallend is de toename van het aantal confessionele vrouwelijke politici: de katholieken telden maar liefst 25 afgevaardigden en de vrijzinnig protestanten zeven. Dit was een forse stijging ten opzichte van vier jaar daarvoor. Gelet op hun eerdere weerstand tegen vrouwen in de politiek is deze ontwikkeling opmerkelijk. De liberalen en vrijzinnig democraten waren verdeeld over kleinere partijen en telden 34 afgevaardigden. Ook lokale partijen kwamen met vrouwen in de raad.

Net zoals in 1919 waren in 1923 bijna vier op de vijf vrouwelijke gemeenteraadsleden gehuwd. Dit ging regelrecht in tegen de gangbare norm dat getrouwde vrouwen niet in de politiek thuis hoorden. Zij waren bovendien in juridisch opzicht handelingsonbekwaam. Katholieke vrouwelijke gemeenteraadsleden vormden hierbij een uitzondering. Bijna de helft van deze groep was ongehuwd.

Vrouwelijke gemeenteraadsleden waren te vinden in alle

delen van het land, waarbij Noord- en Zuid-Holland oververtegenwoordigd waren. Sommige steden (Amsterdam, Haarlem en Delft bijvoorbeeld) kenden een relatief groot aantal vrouwelijke gemeenteraadsleden. Voor enkele van deze vrouwen gold de lokale politiek ook als springplank naar een wethouderschap of de provinciale of landelijke politiek.

Dit onderzoek naar vrouwen in de lokale politiek laat ook zien dat we op nieuwe manieren naar de geschiedenis van de vrouwenbeweging in de twintigste eeuw moeten kijken. Dat uitgerekend gehuwde vrouwen actief werden in gemeenteraden zet vastgeroeste opvattingen over vrouwelijke politici op zijn kop. Het kiesrecht opende deuren om op nieuwe manieren levens van meisjes en vrouwen te verbeteren op lokaal niveau, iets dat tot nog toe weinig onderzocht en onderkend is en verdere bestudering behoeft. ///

Noten:

- M. van der Steen, "Het was het nieuwe geluid dat gehoord werd." De betekenis van de Pacificatie voor de emancipatie van vrouwen' in: G. Harinck, A. van Kessel en H. Krabbendam (red.), *100 jaar Pacificatie. Een christelijk-liberale synthese. Jaarboek voor de geschiedenis van het Nederlands protestantisme na 1800* 26 (2018) 87-101. Een verkorte versie is beschikbaar via https://www.researchgate.net/publication/323454303_The_was_the_new_sound_that_was_heard_The_meaning_of_the_Pacification_for_the_emancipation_of_women
- Graag bedank ik de redactie en de referenten voor hun commentaar op een eerdere versie van dit artikel. Eline Abbink bedank ik voor haar hulp bij het bronnenonderzoek.
- Maandblad van de Nederlandsche Vereeniging van Staatsburgeressen* 26 (1922) 15 september 1922.
- S. Kolvoort, *De stille invloed van de buitenparlementaire strategie. Vrouwelijke parlementariërs en de strijd tegen overheidsmaatregelen tot de beperking van vrouwenarbeid (1918-1939)* (ongepubliceerde scriptie Leiden 2019); A. Schoot Uiterkamp, 'Terug naar het paradijs? Acties tegen de beperking van vrouwenarbeid in de jaren dertig' in: J. Giele (red.), *Jaarboek voor de geschiedenis van socialisme en arbeidersbeweging in Nederland 1978* (Nijmegen 1978).
- C. Pothuis-Smit, *Wat deden de vrouwen met haar kiesrecht? Het algemeen vrouwenkiesrecht in de praktijk 1919-1940* (Arnhem 1946).
- W.A. Pojnan, 'To the Future in the Distance. Women and Gender in Political History', *Ricerca di Storia Politica speciale* (2017) 43-52. Zie ook M. Dwarswaard, 'Honderd jaar vrouwen in de politiek – honderd jaar vrouwen in de geschiedschrijving?' *Honderd jaar vrouwen in de politiek. Holland historisch tijdschrift* 51-2 (2019) 52-60.
- Zie behalve de in de noten genoemde literatuur ook F. de Beaufort en P. van Schie, *De liberale strijd voor vrouwenkiesrecht* (Amsterdam 2019); C. van Baalen, *Suze Groeneweg en Carry Pothuis-Smit. De eerste vrouwen in de Staten-Generaal* (Nijmegen 2019) (onderzoeksverslag).
- R.B. Andeweg, 'Veroverd of gegund? De invoering van algemeen kiesrecht voor mannen en vrouwen' in: R.B. Andeweg en M. Leyenaar, *Alle stemmen tellen! Een eeuw algemeen kiesrecht* (Amsterdam 2018) 21-45.
- M. Bosch, *Strijd. De vrouwenkiesrechtbeweging, 1882-1922* (Hilversum 2019); M. Bosch, 'Strijd; Vrouwen voorwaarts! De strijd voor het vrouwenkiesrecht in Nederland en de koloniën 1850-1950', *Historica* 42:2 (2019).
- W.H. Posthumus-van der Goot, *Van moeder op dochter. Het aandeel van de vrouw in een veranderende wereld* (Leiden 1948); J. Schokking, *De vrouw in de Nederlandse politiek. Een inleidend onderzoek* (Assen 1958); H. van de Velde, *Vrouwen van de partij. De integratie van vrouwen in politieke partijen in Nederland, 1919-1990* (Leiden 1994).
- J. Withuis, *Opoffering en heroïek. De mentale wereld van een communistische vrouwenorganisatie in naoorlogs Nederland 1946-1976* (Amsterdam 1990); U. Jansz, *Vrouwen ontwaakt. Drie kwart eeuw sociaaldemocratische vrouwenorganisatie tussen solidariteit en verzet* (Amsterdam 1983); U. Jansz, 'Gender and Democratic Socialism in the Netherlands', in: H. Gruber en P. Graves (red.), *Women and Socialism. Socialism and Women. Europe between the two World Wars* (New York/Oxford 1998) 215-237; M. Aerts, *De politiek van de katholieke vrouwenemancipatie. Van Marga Klompé tot Jacqueline Hillen* (Amsterdam 1994).

- ¹² A. Linders, *'Frappez, frappez toujours!'* N.S. Corry Tendeloo (1897-1956) en het feminisme van haar tijd (Hilversum 2003); M. van der Steen, *Drift en koers. De levens van Hilda Verwey-Jonker (1906-2004)* (Amsterdam 2011); G. Mostert, *Marga Klompé 1912-1986. Een biografie* (Amsterdam 2011); E. Kloek, *1001 vrouwen uit de 20ste eeuw* (Nijmegen 2018); www.biografischportaal.nl; www.parlement.com.
- ¹³ M. Leyenaar, *De geschiede heerlijkheid. Politiek gedrag van vrouwen en mannen in Nederland 1918-1988* (Den Haag 1989); D. Dahlerup en M. Leyenaar, *Breaking male dominance in old democracies* (Oxford 2013); M. Leyenaar, J. Oldersma en K. Niemöller, *De hoogste tijd. Een eeuw vrouwenkiesrecht* (Amsterdam 2019).
- ¹⁴ H. Vollaard e.a. (red.), *De gemeenteraad. Ontstaan en ontwikkeling van de lokale democratie* (Amsterdam 2018).
- ¹⁵ G.W.B. Borrie, F.M. Wibaut, *Mens en magistraat. Ontstaan en ontwikkeling der socialistische gemeentepolitiek* (Den Haag 1968); J. Perry, *De voorman. Een biografie van Willem Hubert Vliegen* (Amsterdam 1994); J. Gae-mers, *De rode wethouder. Willem Drees 1886-1940* (Amsterdam 2014).
- ¹⁶ J. de Roos, *Met enige schroom. Pioniers van het lokaal bestuur* (Amsterdam 2000). Hij schreef ook lemma's voor E. Kloek, *1001 vrouwen*.
- ¹⁷ P. van der Steen, *De ongehoorde helft. De eerste vrouwen op het politieke pluche* (Nijmegen 2019).
- ¹⁸ Bijdragen in de volgende kranten via www.Delpher.nl: *Algemeen Handelsblad*; *Arnhemse Courant*; *Bredasche Courant*; *Het Volk: Dagblad voor de arbeiderspartij*; *Nieuwe Rotterdamsche Courant*; *Haarlem's Dagblad*; *De Tijd: godsdienstig-staatkundig dagblad*; *De Telegraaf*; *Limburger Koerier: provinciaal dagblad*; *De Maasbode*; *Nieuwsblad van het Noorden*, *Gooi- en Eemlander*, *Het Centrum*; *Eindhovens Dagblad*; *De Graafschap-bode*; *Leeuwarder Courant*; *Nieuwe Venlosche Courant*; *Rotterdamsch Nieuwsblad*; *Provinciale Noordbrabantsche en 's Hertogenbosse Courant*; *Provinciale Overijsselsche en Zwolsche Courant*; *Provinciale Drentsche en Asser Courant*; *Voorwaarts: sociaal-democratisch dagblad*.
- ¹⁹ Tijdschriften in Atria geraadpleegd: het *Maandblad van de Vereniging voor Vrouwenkiesrecht*; *De Proletarische Vrouw: blad voor arbeidsters en arbeidersvrouwen*; *Orgaan van den bond van soc.-dem. Vrouwen-propaganda-clubs in Nederland*; *Maandblad van de Nederlandsche Vereeniging van Staatsburgeressen*.
- ²⁰ P. Binkhorst-Verkaart (samensteller), *Mathilde Haan (1886-1974). Een buitengewone Roermondse vrouw* (Roermond 1990); T. Bosch en S. Schmiermann, *In het welbegrepen belang der gemeente. Lokaal bestuur in Groesbeek ca 1750 tot heden* (Nijmegen 2014); H.J. Dieben, R.K. 'Wie is dat?', *Biografisch lexicon van bekende Nederlandsche Rooms-katholieke tijdgenooten* (Leiden, z.j.); H.J.T. Geubels, *100 jaar kiesrecht. Handleiding voor lokaal historisch onderzoek naar de invoering van het algemeen kiesrecht en de invloed van deze invoering op de gemeenten* (Den Haag 2014); M. Grever, *Strijd tegen de stilte. Johanna Naber (1859-1941) en de vrouwenstem in geschiedenis* (Hilversum 1994); A. Meijer-Schaap (red.), *Delftse vrouwen van vroeger door Delftse vrouwen van nu* (Delft 1996); H. Gras e.a. (red.), *Geschiedenis van Assen* (Assen 2000); W.H. Posthumus van der Goot (red.), *Van moeder op dochter. Het aandeel van de vrouw in een veranderende wereld* (Leiden 1948, tweede verbeterde druk); C. Rattink, 'Eregalerij: Hillegonda Buisman-Blok Wijbrandi', *Historisch Centrum Leeuwarden* (Leeuwarden 2000); J. de Roos, *Met enige schroom. Pioniers van het lokaal bestuur* (Amsterdam 2000); J. Schoemaker, *Vrouwen in de Haagse gemeenteraad 1919-1940 Moeder of mannetjesputter?* (Rotterdam 1993); H. Verhage, *Katholieken, kerk en wereld. Roermond en Helmond in de lange negentiende eeuw* (Hilversum 2003); L. Visser, *Emancipatie in Zeist*, Bulletin van de Van de Poll Stichting, 13 (1983) 41-66; L. Wieringa, 'Bussumse gemeenteraadsverkiezingen door de jaren heen', *Bussums Historisch Tijdschrift* 21:3(2005) 53-63; P.W. van Wissing e.a. (red.), *Biografisch Woordenboek Gelderland. Bekende en onbekende mannen en vrouwen uit de Gelderse geschiedenis* (Hilversum 1998). Digitale publicaties *Biografisch Woordenboek van Nederland*: B. Asberg-Schermer, 'Katz, Cornelia Frida (1885-1963) Lemma's *Digitaal Vrouwenlexicon van Nederland*; <http://resources.huygens.knaw.nl/vrouwenlexicon>: F. Dieteren, 'Kramers, Martina'; E. Kloek, 'Smit, Wilhelmina Carolina Benjamina'; W. Schenkeveld, 'Berg, Hendrika van den'; Redactie, 'Tilanus, Liede', 'Troelstra, Hendrika'; J. de Roos, 'Buiteman, Johanna Maria', 'Harkema, Eiske', 'Poot, Wilhelmina Anna', 'Haan, Mathilda Alexia Frederica Hubertina', 'Erens, Anna Maria Christina'; A. de Beer, 'Groeneweg, Susanna'; M. Grever, 'Naber, Johanna Wilhelmina Antoinette'; K. van Leeuwen, 'Emden, Wilhelmina van'. Lemma's *Biografisch Woordenboek van het Socialisme en de Arbeidersbe-*
- weging in Nederland*: C. van Heel, 'Ladenius, Gaatske Adriana'; M. Campfens, 'Tilanus, Liede'; A. F. Mellink, 'Bruins, Angenita Engeline Johanna'; A. F. Mellink, 'Andreae, Wabina'; P.J. Meertens, B. Reinalda, 'Besuijen, Karel Paulus Willem'; C. Rattink, 'Troelstra, Hendrika'.
- ²¹ Websites geraadpleegd 8 januari 2018: <https://11.nl/>; <http://tijdschriften.archiefalkmaar.nl/>; <https://apeldoorn.pvda.nl/>; www.westfriesgenootschap.nl/; <http://groenegrav.nl/>; <https://rotterdam.voorouder.nl/>; <http://hoekschewaard.voorouder.nl/>; www.wikidelft.nl/; <http://shie.nl/budve/Archipelbuurt/>; www.archieven.nl/; www.overheidingroningen.nl/; www.landvanherle.nl/; www.rjckheynt.nl/; www.westfriesgenootschap.nl/; www.oudhoorn.nl/; <https://historischcentrumleeuwarden.nl/>; www.oudleiden.nl/; <https://rijswijk.pvda.nl/>; www.schiedam.nl/; www.wieiswienoverijssel.nl/; www.regiocanons.nl/; www.haagsebeeldbank.nl/; <http://redeenportret.nl/>; www.wikepekela.nl/; www.geheugenvandrenthe.nl/; www.huisvandenijmeegsegeschiedenis.nl/; www.kamperalmanak.nl/; www.demijnen.nl/; www.janvanhout.nl/; www.overheidingelderland.nl/
- ²² Websites geraadpleegd op 8 jan. 2018: www.parlement.com; www.politiekcompendium.nl/; www.parlementairdocumentatiecentrum.nl
- ²³ www.atria.nl
- ²⁴ www.joodsmonument.nl/; www.joodsbibliotheek.nl/; www.jodeninnederland.nl/
- ²⁵ www.openarch.nl/; www.geni.com/; www.genealogieonline.nl/; www.myheritage.com/; www.myheritage.nl/; <http://gw.geneanet.org/>; www.pondes.nl/; <http://groeneveld-delft.nl/>
- ²⁶ Websites geraadpleegd op 8 januari 2018: www.graftombe.nl/; www.online-begraafplaatsen.nl/; <https://oorlogsgravenstichting.nl/>; <https://groenegrav.nl/>
- ²⁷ Websites geraadpleegd op 8 januari 2018: <http://home.kpn.nl/j.bes.2/artikel.htm>; www.wiewaswie.nl/; <https://tienp.home.xs4all.nl/>; www.europeana.eu/; www.houwie.net/sdap/; <https://nl.wikipedia.org/>
- ²⁸ Gegevens over beroep en moederschap van de vrouwen die in de periode 1919-1923 in de raad kwamen, zijn te vinden in de lezing van Margit van der Steen uitgesproken op 29 november 2017 in de Eerste Kamer, 'Het was het nieuwe geluid dat gehoord werd'; <https://pure.knaw.nl/portal/files/6277529/Onlinepublicatielezing100jaarPacifatie.pdf>.
- ²⁹ P. van der Steen, *De ongehoorde helft*, 16.
- ³⁰ J. van Holsteyn en G. Irwin, 'Argumenten en tegen opkomstplicht', in: R. Andeweg en M. Leyenaar, *Alle stemmen tellen! Een eeuw algemeen kiesrecht* (Amsterdam 2018) 47-65; W. de Jong, 'Een 'photografie der natie'. De stemplicht en de politiek van electorale hervorming in Nederland en België', *Belgisch Tijdschrift voor Nieuwste Geschiedenis* 46(2016)nr. 3-4, 109-134.
- ³¹ Leyenaar, *De hoogste tijd*, 126-148.
- ³² *De Proletarische Vrouw* 21 juli 1923.
- ³³ H. Kaal, 'Appealing to the Female Vote: Dutch political parties and the approach of women voters in general election campaigns, c.1922-1980', *Women's History Review* 24 (no. 5) 776-808.
- ³⁴ E. Lammers, ongepubliceerd manuscript over de eerste vrouwen in de gemeenteraad van Deventer.
- ³⁵ Pothuis-Smit, *Wat deden de vrouwen met haar kiesrecht*, 8.
- ³⁶ Schokking, *De vrouw in de Nederlandse politiek*, 206-207.
- ³⁷ S. van Bijsterveld en H. van de Streek (red.), *Wat komen jullie hier doen? Vrouwenkiesrecht tussen geloof, politiek en samenleving (1883-2018)* (Nijmegen 2018).
- ³⁸ [Parlement.com](http://www.parlement.com)
- ³⁹ H. Spooormans, 'Honderd jaar politiek in Limburg: katholieke dominantie, lokalisme en verzuiling' in P. Tummers e.a. (red.), *Limburg. Een geschiedenis vanaf 1800* (Maastricht 2015) 89-115.
- ⁴⁰ Van der Steen, *De ongehoorde helft*, 51-59.
- ⁴¹ *Arnhemse Courant* 24-03-1927. Frida Katz zou later wel in het huwelijk treden.
- ⁴² [Parlement.com](http://www.parlement.com)

Margit van der Steen is historicus en is als managing director van de Nederlandse Onderzoekschool Politieke Geschiedenis verbonden aan het KNAW Huygens Instituut voor Nederlandse Geschiedenis. Ook is zij geaffilieerd onderzoeker van Atria.